
УДК 911.3.94 (477)

*Марія Дмитрієнко,
Олена Попельницька*

**ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ
У ВИСВІТЛЕННІ ПРАЦЬ ВІДДІЛУ
СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ
ДИСЦИПЛІН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ (1994–2003 рр.)**

Стаття присвячена аналізу наукової діяльності відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України у галузі дослідження питань історичної географії.

12 травня 1994 р. у Інституті історії України НАН України згідно з наказом директора Інституту, академіка В.А.Смолія, сектор історичної географії та картографії відділу джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін був реорганізований у відділ спеціальних історичних дисциплін (СІД). З того часу бере відлік власна історія відділу, що прямо пов'язана з тими вимогами й завданнями, які були поставлені перед колективом співробітників Інституту в зв'язку з набуттям Україною статусу суверенної держави, що здобула незалежність у серпні 1991 р. Народу потрібна справжня історія, вільна від численних перекручень, «білих» плям, замовчувань видатних подій, позбавлена викреслених з неї прізвищ визначних державних та політичних діячів, учених і представників національної культури. Розкріпачена історична наука, без ідеологічного нагляду та диктату, шовіністичних перекручень і міфів, якими щедро рясніли сторінки численних праць, що вихваляли на всі лади соціалістичний устрій, відтепер здобула в Україні прав громадянства.

Дослідження у галузі СІД (яких налічується до 80-и) почали надавати інформацію, яку годі було знайти в наукових роботах попередніх років: про формування території держави та її кордонів в різні історичні епохи, наявність власних грошових знаків – національної валюти, зокрема, їх місцевих різновидів, створення за часів української революції й національно-визвольних змагань державних нагород та військових відзнак, вітчизняної символіки та емблематики, прапорництва.

Одним з пріоритетних напрямів діяльності відділу стало вивчення питань, пов'язаних з такими дисциплінами СІД як історична географія та картографія України. Проте, слід зазначити, що дослідженням цієї проблематики наукові співробітники тоді ще відділу джерелознавства і допоміжних історичних дисциплін займалися ще з початку 1970-х рр.

Причиною таких зрушень став розвиток історико-картографічних досліджень у рамках академічних інститутів і вузів України. У той час почали проводити конференції картографів, наукові симпозиуми, друкувати перші наукові збірники. Ці дослідження відкривали можливість для комплексного підходу при вивченні питань наслідків взаємодії природного середовища та людського суспільства на різних етапах його розвитку.

На сторінках «Українського історичного журналу» відбувалося обговорення дискусійних питань щодо структури і списку карт історичного тому атласу. В дискусіях брали участь учені з Росії, Молдови, України. 1978 р. перший том Атласу було надруковано. Це стало визначною подією в житті республіки, оскільки картографічна інформація такої насиченості, компетентності й повноти подавалася вперше. Певною мірою в підготовці його матеріалів брали участь і науковці інституту.

Головні напрями діяльності наукових працівників спеціально створеної групи фахівців були пов'язані з виконанням важливої державної програми – створенням підготовчих матеріалів для національного «Атласу Української РСР» у трьох томах. Перший том мали присвятити природнім умовам і ресурсам України, другий – економіці та культурі. Третій том по-

---

винні були створити історики, оскільки його картографічні матеріали відтворювали історію України з найдавніших часів до сьогодення та історію її народу.

Тривали і дослідження важливих проблем і питань вітчизняної історичної географії. Їх результати незабаром були відображені у фахових збірках наукових праць. Перше число періодичного видання, присвяченого історико-географічним дослідженням в Україні, побачило світ у 1971 р. Перш, ніж збірка у 1992 р. одержала назву «Історико-географічні дослідження в Україні» (під якою вона видається і сьогодні), її числа мали назви «Український історико-географічний збірник» (1971, 1972 рр.), «Історичні дослідження. Вітчизняна історія» (1981–1986 рр.), «Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні» (1988 р.) та «Географічний фактор в історичному процесі» (1990 р.).

У 1970–1980-х рр. у збірнику друкувалися статті, присвячені питанням соціальної історії та демографії населення України, географії економічних зв'язків українського населення з іншими країнами, адміністративному поділу території України у різний час. Багато уваги автори статей приділили вивченню історичних джерел, як картографічних, так і писемних, що мають відношення до історичної географії. Багато уваги автори і редактори різних чисел збірок приділили висвітленню етапів роботи співробітників Інституту історії України над першим вітчизняним фундаментальним «Атласом історії Української РСР» (назва якого в процесі його підготовки та створення неодноразово змінювалася) в трьох томах: перший присвячувався природним умовам і ресурсам, другий – економіці й культурі, третій – історії України та українського народу з найдавніших часів і до сьогодення.

Історична географія за своєю сутністю має міждисциплінарний характер й охоплює широке коло питань, пов'язаних з фізичною, соціально-політичною, економічною, етнічною географією і розвитком культури етносів, які населяють ту чи іншу країну. Саме багатоаспектність історичної географії повинна була знайти якомога повне відображення в «Атласі історії

Української РСР». Створення історичної карти – справа не з легких. Фахівці-картографи повинні були попередньо отримати для роботи достатньо розроблені та детально опрацьовані формуляри для кожної з понад 300-т визначених для історичного атласу карт. Тому до роботи над атласом залучили всіх провідних учених інституту, викладачів вузів, дослідників окремих історичних періодів і важливих тем з регіонів.

Визначальна роль в історичній географії належить методології й методиці дослідження, джерельній базі, які забезпечують комплексним картографічним матеріалом конкретні регіони, віднесені до певного історичного періоду. Тому вчені зосередили увагу на пошуку історико-географічних фактів, які стали визначальними в обґрунтуванні змісту «Атласу» та визначенні назв карт, сформованих за хронологією у певних розділах, що склали врешті й структурну основу «Атласу історії Української РСР».

Складність дослідницької роботи полягала в тому, що землі українського етносу впродовж століть перебували у складі різних державних утворень. Навіть при наявності державності назва «Україна» не поширювалася на всі етнічні землі українців. Неодноразові зміни кордонів з суміжними державами внаслідок численних війн, підписаних угод та інших дипломатичних документів, визначених міжнародним правом, призводили до змін приналежності українських теренів. Це суттєво впливало на соціально-економічний, суспільний і культурний розвиток цілих регіонів, які потрапляли під юрисдикцію інших держав. Навіть у часи існування державності далеко не всі етнічні українські землі вдавалося об'єднати в єдиній державі, а прикордонні терени періодично ставали предметом суперечок.

При створенні оригінальних карт адміністративно-територіального поділу та населення на певний хронологічний період часто важко знайти такі джерела, які б піддавались співставленню у часі. Це стосується, зокрема, переписів мешканців і населення, що, крім з'ясування демографічних питань, несуть інформацію щодо національного складу, освіти та соціального

статусу. Крім того, давні джерела здебільшого були на іноземних мовах: польській, німецькій, угорській, румунській. В один і той саме історичний період були різними за назвою або міняли підпорядкування одиниці адміністративно-територіального поділу тих українських земель, що входили до могутніх держав-сусідів. Отже, вченим довелося негайно братися за розробку малодослідженої тематики, одночасно вирішуючи численні проблеми, які пов'язані з необхідністю навчитися мислити, як того вимагала історична географія і її категорії, а картографам – опанувувати історію.

У перші роки проводилася велика організаційна, координаційна (в рамках СРСР, України, Інституту історії України) й науково-методична робота по визначенню структури «Атласу історії Української РСР», його авторського колективу, розробки формулярів та численних джерел, розроблялися принципи укладання, створення списку карт, їх оформлення, підготовки картографічної основи і програми для складання авторських ескізів та багато чого іншого.

У 1979 р. у відділі джерелознавства й допоміжних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України (зав. відділом д.і.н., проф. П.Калениченко) була створена група історичної географії та картографії, очолювана член-кором. АН УРСР, д.і.н., проф. Ф.Шевченком. У її складі були с.н.с., к.т.н. О.Маркової, с.н.с., к.і.н. О.Молодчикова, м.н.с., к.і.н. Т.Балабушевич, м.н.с. Є.Степанович і ст. інженер Л.Пономаренко. У 1979–1984 рр. співробітники групи працювали над науковою темою «Історична географія і картографія», що мала загальнодержавне значення й була включена до народногосподарського плану згідно з постановою Ради Міністрів УРСР від 19 травня 1979 р. та розпорядженням Президії АН УРСР від 5 червня 1979 р.

Співробітники групи не тільки редагували оригінали авторських формулярів карт «Атласу», а й самі їх розробляли. У вересні 1979 р. до групи залучено випускників Київського державного університету ім. Тараса Шевченка – стажистів-дослідників Н.Білокінь (Пасюк) та В.Суховій, які почали роботу

над створенням авторських ескізів карт під керівництвом О.Маркової, котра, як фахівець з історичної географії, розробляла картографічні формуляри і легенди карт.

Співробітники групи публікували чимало матеріалів про результати своїх досліджень. Група одночасно з основною темою здійснила підготовку 101 карти для багатотомної «Історії УРСР».

У 1980 р. продовжувалася робота по підготовці формулярів і ескізів карт (більшість з яких були оригінальними), вивчалися особливості їх складання, а також архівні, картографічні та інші джерела інформації. У цей час групу історичної географії й картографії поповнили дві випускниці КДУ, стажисти-дослідники В.Гирявенко (Петрунькіна) і Н.Скрябінська (Грехова) та старший інженер-картограф О.Білоцерківський – фахівець з військової картографії.

Впродовж 1981 р. співробітники групи в складі відділу джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін (зав. відділом – д.і.н., проф. А.Санцевич) постійно виступали з доповідями на наукових конференціях, симпозіумах (Ф.Шевченко, О.Маркова), де оприлюднювали свої досягнення, пов'язані з створенням перших оригінальних карт, читали лекції, присвячені 1500-річчю Києва (Є.Степанович, Л.Пономаренко). У цей час до складу групи увійшов м.н.с. Ф.Шабульдо.

Цього самого року вийшли друком два підготовлені групою збірки «Історичні дослідження. Вітчизняна історія». Вип. 7 та 8, відповідальним редактором якого був Ф.Шевченко. В них висвітлено ряд питань історичної географії та картографії України з давніх часів, джерелознавства, історичної та соціально-економічної географії. Значна увага приділялася матеріалам, присвяченим створенню «Атласу історії Української РСР» (тоді він носив назву «Історико-географічний атлас УРСР»): змісту картографічних і історико-географічних дефініцій, методиці складання карт з історії України XVIII–XIX ст., принципам упорядкування карт «Атласу» тощо.

5 травня 1982 р. за Постановою Бюро відділення історії, філософії й права АН УРСР від 17 лютого 1982 р. на базі групи

організовано сектор історичної географії й картографії у складі відділу джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін, ним продовжував керувати член-кор. АН УРСР, д.і.н. Ф.Шевченко. До сектора ввійшли 13 співробітників: 6 науковців різного фаху, 6 картографів і лаборант. На той час наукова розробка карт та створення авторських оригіналів становила майже 50% усього обсягу «Атласу історії Української РСР».

Співробітники сектора Т.Балабушевич, Є.Степанович виступали на конференціях та проводили лекційну роботу. Ф.Шевченко та О.Маркова як постійні члени брали участь в роботі Міжнародного комітету славистичних досліджень (Париж, 1982 р.) та Комітету створення національних атласів (Москва, 1982 р.). З 6 жовтня 1982 р. Н.Грехова і В.Гирявенко були переведені на посади інженерів-картографів.

Постановою Президії АН УРСР від 25 листопада 1983 р. наукову роботу над «Атласом» віднесли до категорії тематика загальнодержавного значення.

Тривала робота і над картами до колективної монографії «История УССР». У травні співробітниками сектора проведено представницький науковий семінар з історичної географії й картографії. В ньому брали участь понад 150 фахівців з Києва, Львова, Дніпропетровська, Москви, Ленінграда, Кишинєва та інших міст Радянського Союзу й України. Науковці сектору доповіли про результати роботи над створенням «Атласу історії Української РСР». На семінарі було однозначно вказано на високу результативність їх праці, підкреслено небувалий доти рівень розвитку історичної географії в Україні.

На 1984 р. співробітники сектору склали понад 100 коментованих карт за темою «Карти подій і явищ на українських землях з давніх часів до початку ХХ ст.» для першої частини «Атласу історії Української РСР». До комплексу карт увійшли: «Старовинні карти», «Природні явища», «Первісний і рабовласницький устрій», «Східні слов'яни і зародження феодальних відносин», «Україна в ІХ–ХVІІІ ст.», «Україна в період кризи феодально-кріпосницької системи і розвитку капіталізму», «Україна 1800 – початку ХХ ст.». Кожному з п'яти роз-

---

ділів «Атласу» передували пояснювальні тексти й численний ілюстративний матеріал, підготовлений для посилення інформативності «Атласу».

У 1984–1987 рр. співробітники сектору працювали над новою темою – «Історико-географічні дослідження України», мета якої – створення капітальної картографічної праці з історії України, присвяченої закономірностям розвитку радянського суспільства, а також передача на виробництво першої частини «Атласу» з відповідною документацією: програмами, макетом компонування, редакційними примітками, формулярами, списком умовних позначень.

Карти першої частини «Атласу історії Української РСР» були направлені на рецензування в провідні наукові установи країни: в Київський та Московський державні університети, Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КП України (Київ) та Інститут суспільних наук АН УРСР (Львів), Інститут історії АН СРСР та Інститут військової історії (Москва). Всі рецензенти відзначили високий науковий та картографічний рівень складених історичних карт і висловилися за необхідність їх публікації після виправлення ряду зауважень.

1985 р. була затверджена нова тема відділу СІД «Допоміжні історичні дисципліни. Історіографія і теорія». Співробітники групи продовжували роботу над другою частиною «Атласу історії Української РСР», присвячену історії радянського суспільства. Підготовку та редагування формулярів, складання карт й їх рецензування проводили науковці Ф.Шевченко, О.Маркова, Т.Балабушевич, М.Дмитрієнко (в секторі з жовтня 1985 р.), Є.Степанович, картографи В.Гирявенко, Н.Пасюк, Н.Грехова, О.Ковальчук.

До 1985 р. вийшли друком три збірки наукових статей «Історичні дослідження. Вітчизняна історія». Вип. 9–11. У них на основі значного фактичного матеріалу висвітлено ряд питань соціально-політичного та культурного розвитку України, адміністративно-територіального устрою окремих її регіонів. Основний акцент зроблено на проблемах історичної картографії.

1986 р. на картографічну фабрику (м. Вінниця) було переда-

но 101 карту з коментарями та ілюстраціями першої частини науково-довідкового комплексного «Атласу історії Української РСР». Науковці почали копітку координаційну роботу з фахівцями картографічної фабрики, які займалися створенням оригіналів карт, а також по рецензуванню та коректурі їх у Києві. Як виявилось, передача «Атласу» на виробництво до Вінниці було великою помилкою через те, що в редакторів і картографів цього закладу не було достатнього досвіду складання історичних карт, що призвело до багатьох помилок. Всі численні намагання дирекції Інституту історії України передати друкування «Атласу» на Київську картографічну фабрику відкидалися Москвою, що виділяла кошти на підготовку «Атласу».

1987 р. співробітники сектора завершили наукову розробку 150 унікальних за значенням й інформацією карт для другої частини атласу «Україна. Початок ХХ ст. – 90-ті роки», кількість яких після 1991 р. скоротився до 93. «Атлас» попередньо мав складатися з 5 хронологічних розділів (1917–1920; 1921–1941; 1941–1945; 1945–1960 та 1960–1990-ті рр.), а у межах періоду матеріали класифікувалися за темами. У картах другої частини знайшли відображення боротьба українського народу за незалежність, національно-визвольні змагання, входження західно-українських земель до складу УРСР, розвиток економіки і культури; участь населення республіки у Другій світовій війні, відбудові народного господарства в післявоєнні роки, будівництві БАМу, створенні Тюменського нафтогазового комплексу, освоєнні цілинних земель.

Зміни, що сталися в українському суспільстві, закономірно визначали напрямки додаткової роботи над вступними текстами, які передували розділам. Вони вплинули на зміст відповідних коментарів до окремих оригінальних карт. Тому саме на цьому зосередилася увага науковців сектора. До другої частини атласу підготовлено макет компонування, програму, редакційні зауваження до формулярів та карт. Співробітники розпочали доопрацювання окремих карт першої частини «Атласу» вже на стадії штрихових і кольорових проб, що було зу-

---

мовлено появою нових матеріалів. Науковці також здійснили коректуру штрихових проб першої частини «Атласу», які надходили з фабрики з численними помилками.

У цей час науковці брали участь у роботі редколегії по підготовці до друку праць Географічного товариства УРСР, в засіданнях Наукової ради з історичної географії й картографії СРСР (Ф.Шевченко, О.Маркова). Як фахівця вищої кваліфікації О.Маркову було обрано секретарем Наукової ради з картографії при Президії АН УРСР.

4 жовтня 1987 р. відділ джерелознавства і допоміжних історичних дисциплін очолив д.і.н. Ю.Пінчук. Член-кор. АН УРСР Ф.Шевченка затверджено на посаді провідного наукового співробітника.

1988 р. згідно з Постановою Президії АН УРСР від грудня 1987 р. на 1988–1990 рр. сектору визначена для розробки нова наукова тема – «Дослідження проблем історичної географії й створення учбових атласів України». Її виконавцями стали науковці Ф.Шевченко, М.Дмитрієнко, О.Маркова, О.Молодчиков, Т.Балабушевич, Є.Степанович та картографи В.Гирявенко, Н.Грехова, Н.Пасюк, О.Ковальчук. Мета нового наукового проекту полягала в розробці учбових атласів з історії України для середньої школи, а також у дослідженні проблеми адміністративно-територіального устрою українських земель в окремі періоди, стану економіки та культурних процесів.

1988 р. дирекцією інституту прийнято рішення про видання другої частини «Атласу» окремими випусками, що мало прискорити вихід унікального видання в світ. Першим передбачалося опублікувати випуск «Адміністративно-територіальний поділ українських земель. 1917–1990-ті рр.» (47 стор., 22 карти з текстами, ілюстраціями та коментарями), який у завершеному вигляді перебував на Вінницькій картографічній фабриці. Дане видання мало на меті показати залежність змін адміністративно-територіального поділу України від авторитарної політики центру й адміністративно-командної системи, що призводила до перерозподілу етнічних територій без наукового обґрунтування і врахування історичного досвіду, зокрема

віками складених національно-територіальних традицій та економічних зв'язків.

Науковці сектору підготували та видали збірник наукових праць «Історико-географічне вивчення природних і соціально-економічних процесів на Україні» (К.: Наук. думка, 1988. – 110 с.). Відповідальний редактор – Ф.Шевченко. Матеріали збірки присвячено питанням відображення засобами історичної географії соціально-економічних, суспільно-політичних і культурних процесів на теренах України від найдавніших часів до сьогодення.

Співробітники сектора Ф.Шевченко, О.Маркова, Т.Балабушевич, Є.Степанович та О.Молодчиков брали участь у написанні 3–5 та 13-го розділів колективної монографії відділу «Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория» (К.: Наук. думка, 1988. – 278 с.).

У 1988–1990 рр. науковці продовжували вивчати питання історичної картографії, пов'язаних зі створенням учбових історичних атласів УРСР для шкіл. Було розроблено плани-проспекти атласів з історії України для 7–9 класів та «Атласу історії для середньої школи», концепцію якого узгоджено з Міністерством освіти України (27 карт з ілюстраціями і текстами). У останньому були простежені зміни адміністративного поділу українських земель від часів Київської Русі до 80-х років ХХ ст., що дозволило здійснити комплексне дослідження їх політичного підпорядкування та адміністративного поділу в складі різних держав. Проте, спроба надрукувати названий «Атлас» у Тернополі за браком коштів лишилася нездійсненою.

1990 р. вийшов друком збірник наукових праць «Географічний фактор в історичному процесі» (К.: Наук. думка, 1990. –178 с.), підготовлений науковцями сектора. У ньому розглядалися питання історичної географії й картографії УРСР, здійснювався аналіз, методика створення історичного атласу, розробка конкретних карт за представленою інформацією з публікацією авторських оригіналів, досліджувалися історичні міста та оборонні споруди XVII–XVIII ст., історичні й картог-

---

рафічні джерела – основа для створення карт регіонів. Основою цієї збірки, як і попередньої, стали наукові публікації авторів, що працювали над створенням «Атласу історії Української РСР» – статті В.Бузало, О.Данильченка, М.Дмитрієнко, Л.Ковтуна, С.Кульчицького, М.Литвина, О.Маркової, Г.Пархоменко, Н.Пасюк.

Науково-дослідна тема опрацювання співробітниками сектора у 1991–1993 рр. – «Дослідження проблем історичної географії та картографії. Адміністративно-територіальний поділ України» передбачала вивчення історичної демографії й ряду конкретних питань історичної географії. Нові розробки мали забезпечити фактичним матеріалом окремі теми атласу. Продовжувалася робота над коректурою кольорових проб першої частини «Атласу історії України», яка уповільнилася через нестачу коштів.

24 серпня 1991 р. Україна спеціальним Актом проголосила свою незалежність. Почався новий етап розвитку СІД, оскільки відтепер на джерела можна було звертати увагу без огляду на ідеологічну упередженість. Суттєво пожвавилися роботи в галузі досліджень з історичної географії, демографії, картографії та інших спеціальних історичних дисциплін за рахунок великого ентузіазму вчених, які прагнули опанувати, оприлюднити та дослідити джерельні комплекси, на які доти було накладено «табу».

У секторі історичної географії й картографії (який з травня 1990 р. очолила д.і.н. М.Дмитрієнко) працювали наукові співробітники О.Маркова, Т.Балабушевич, Є.Степанович та картографи Н.Пасюк, В.Гирявенко і Н.Грехова. Вони вивчали адміністративний поділ України кінця ХІХ – кінця ХХ ст., етнічний склад й зміни населення в Україні за переписами 1897, 1926, 1959 й 1989 рр. й відповідні корегування кордонів держави.

У 1992 р. внаслідок інтенсивної роботи над плановою темою науковці змогли поглиблено вивчити територіальні зміни і кордони України. Оскільки дана проблема стала чи не провідною в засобах масової інформації й громадськість потребувала нагального роз'яснення цілого ряду питань, пов'язаних з при-

---

належністю українських земель до інших держав, науковці сектора М.Дмитрієнко, О.Маркова, Т.Балабушевич, В.Бузало (з травня 1990 р.) за участю співробітників інших відділів інституту (В.Боєчко, Б.Захарчук) провели у прямому ефірі Українського радіо цикл авторських передач «Формування території й кордонів України». Одночасно вони прочитали курс лекцій з даної тематики в керівних структурах СБУ, МВС, для керівників підрозділів військ Комітету охорони державного кордону та у частинах Збройних сил України.

У 1992 р. побачив світ черговий випуск збірки наукових праць співробітників сектору «Історико-географічні дослідження в Україні», у якому опубліковані розробки з ряду важливих тем історичної географії, зокрема адміністративно-територіального устрою УРСР з 1917 по 1980-ті рр. (історико-картографічний аспект), розкрито зміст давніх історичних карт Східного Поділля, зокрема їх інформацію про флору, наявну геральдику й іконографію, досліджено картографічний літопис Лаврських печер, історію м. Батурина – гетьманської столиці, проблеми історії формування території козацької держави тощо.

Оскільки сектор традиційно продовжував дослідження у галузі історичної географії, то на 1994–1996 рр. для нього було визначено тему «Картографія в розвитку історичних досліджень». Її виконавці – науковці М.Дмитрієнко, О.Маркова, С.Хведченя (в секторі з 1 березня 1993 р.) і картографи Н.Пасюк і Н.Грехова.

12 травня 1994 р. на базі сектора історичної географії й картографії створено відділ спеціальних історичних дисциплін у складі: завідуючої М.Дмитрієнко, науковців В.Бузало, С.Хведченя та О.Маркової, картографів Н.Грехової та Н.Пасюк. Одночасно визначено основні напрямки роботи відділу: дослідження історії спеціальних історичних дисциплін, ступінь вивчення кожної з них, особливості методичних прийомів та методології, історіографія проблеми, з'ясування цілої низки теоретичних питань, пов'язаних з термінологією СІД, узагальненням на науковому рівні всього, що зроблено в їх галузі в Укра-

---

їні, не залишаючи осторонь і світовий досвід. Передбачалося, що відділ видаватиме серію монографічних досліджень, а наукові розробки передбачалося публікувати у започаткованому періодичному виданні «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії й методики» та збірці наукових статей «Історико-географічні дослідження в Україні», а також у інших фахових виданнях, часописах та періодиці.

Перша науково-дослідна планова тема відділу – «Картографія й її вплив на розвиток історичних досліджень» (1994–1996 рр.), яка мала метою узагальнити результати багаторічних досліджень, що проводилися в секторі історичної географії та картографії. Передбачалося здійснити наукову розробку комплексу навчальних карт з історії України; дослідження історії адміністративно-територіального поділу і розміщення населення, зокрема іноетнічних меншин в Україні, науково-дослідницьке й організаційне забезпечення підготовки до видання науково-довідкового «Атласу історії України» (частина II, вип.1).

Основним науковим інструментарієм дослідження теми передбачалося синтетичне поєднання історико-картографічного, аналітичного та порівняльно-історичного методів. Розділ теми «Атлас історії України» (частина II, вип. 2) було виконано відділом у повному обсязі. Авторські оригінали карт передані на виробництво до Вінницької картографічної фабрики.

Вперше в українській картографії розроблено серію карт, що відбивають основні зміни у політико-адміністративному устрої України впродовж ХХ ст. Карти даного випуску наочно показують залежність змін територіального поділу українських земель від політичної ситуації, що склалася у період радянської адміністративно-командної системи, яка проводила перерозподіл території без наукових обґрунтувань і врахування історичного досвіду минулих століть, зокрема національно-територіальних традицій та економічних зв'язків. На жаль, в 1995 р. роботу над «Атласом» було припинено через брак коштів у НАН України.

На замовлення Міністерства освіти України науковці й кар-

тографи відділу підготували 10 навчальних стінних карт з історії України, три з яких – «Найдавніше минуле України» (5-й клас), «Національно-визвольна війна 1648–1657 рр. під проводом Богдана Хмельницького» (5-й і 8-й класи) видано у 2000 р. Карти, створені на підставі багаторічних наукових досліджень фахівців відділу, наочно показали в ретроспекції процес формування сучасної державної території України та шлях її народу до незалежності, історію її соціально-економічного й культурного розвитку.

2000 р. побачила світ електронна версія Національного атласу України (Інститут географії НАНУ, Інтелектуальні системи), в якому до вступного розділу включено історичні карти, розроблені співробітниками відділу.

1994 р. науковці відділу оприлюднили свої розробки у збірці «Історико-географічні дослідження в Україні», де вміщено наукові статті з питань адміністративно-територіального устрою українських земель та інших питань з історичної географії й картографії.

Черговий випуск збірки наукових статей «Історико-географічні дослідження в Україні», що побачив світ у 1998 р., науковці присвятили пам'яті члена-кореспондента НАН України Ф.Шевченка, який тривалий час був мудрим наставником і колегою співробітників відділу, багато зробив для розвитку різних галузей СІД. Відповідальний редактор збірки – д.і.н. М.Дмитрієнко.

1997 р. для «Малого словника історії України» М.Дмитрієнко, Я.Дзира, Л.Маркітан, С.Хведченя та О.Пархоменко написали 45 статей з історії окремих регіонів і міст України.

Виконання науково-дослідної теми «Спеціальні історичні дисципліни. Питання розвитку спецдисциплін: історична ретроспекція, джерела та бібліографія» у 2000–2002 рр. забезпечували всього 16 співробітників відділу, два доктори і шість кандидатів наук, картографи і інженери: керівник НДТ, завідувача відділом д.і.н., проф. М.Дмитрієнко, п.н.с., д.і.н., проф. І.Войцехівська (з 10.10.2000 р.), с.н.с., к.г.н. С.Хведченя, с.н.с., к.філол.н. Я.Дзира, с.н.с., к.і.н. Ю.Савчук, с.н.с., к.і.н.

Л.Маркітан, н.с., к.і.н. О.Попельницька (з 15.09.2001 р.), н.с. к.і.н. В.Перкун (з 15.11.2001 р.), м.н.с. Я.Іщенко (з 05.02.2000 р.), м.н.с. Д.Тоїчкін (з 21.03.2002 р.), пров. інженер. Н.Пасюк (до 01.09.2001 р.), ст. інженер Н.Грехова (до 21.03.2002 р.), інженер О.Пархоменко (до 28.11.2000 р.), ст.лаб. Ж.Вознесенська (з 10.12.2001 р. до 25.11.2002 р.), ст.лаб. Ю.Винокуров (з 27.10.2000 до 01.08.2001), ст.лаб. О.Співак (до 25.11.2002 р. – у декретній відпустці).

Науковими здобутками відділу стали збірки наукових праць «Історико-географічні дослідження в Україні». Числа 5 та 6.

Виходячи з необхідності вирішувати актуальні проблеми сьогодення, які стосуються історії проживання на українських землях представників різних народів, націй й етнічних груп, науковці відділу видали колективну працю «Греки на українських теренах: нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти» (К.: Либідь, 2000. – 488 с.). Авторський колектив в складі: М.Дмитрієнко (керівник), В.Литвин, В.Томазов, Л.Яковлева, О.Ясь. Науково-допоміжну роботу виконували Я.Іщенко, Л.Маркітан, Н.Грехова, О.Співак.

У монографії розкриваються основні проблеми, з якими зіткнулася в Україні грецька еміграція впродовж різних історичних періодів, роль античної спадщини й візантійського культурного впливу на український історичний і культурний процес, висвітлюється діяльність грецьких громад. Подано відомості про грецькі аристократичні роди в Україні, видатних українських греків, які зробили свій внесок у науку й культуру другої батьківщини, сприяли її розвитку. Вміщено чимало вперше виявлених і опублікованих документів та матеріалів, складено ґрунтовну бібліографію, подано понад 140 ілюстрацій, та, що особливо важливо, 12 оригінальних карт, складено великий довідковий апарат.

Слід зазначити, що за короткий термін відділ зумів налагодити співробітництво з вченими з Москви, Петербурга, Польщі, Білорусі. Результати співпраці проявились у вигляді обміну науковою літературою, статтями для публікації у збірниках. Оскільки збірник «Історико-географічні дослідження в

Україні» здобув визнання у науковців України і переріс межі фахового інститутського видання, у ньому постійно вміщуються праці вчених з різних регіонів України.

Співробітники відділу спеціальних історичних дисциплін, що вивчають різні аспекти історичної географії України, реалізують результати своєї наукової діяльності в публікаціях у фахових виданнях (зокрема, «Українському історичному журналі», «Київській старовині») та збірці наукових праць відділу «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики» та написанні монографій.

Слід відзначити наукові розробки с.н.с., к.г.н. С.Хведчені, професійного географа і картографа, який вже багато років досліджує картографічні матеріали, пов'язані з забудовою і плануванням одного з найбільших і найстарших православних монастирів – Києво-Печерської Лаври. За темою дослідження ним створено ряд статей, опублікованих як у збірниках відділу СІД, так і у різноманітних періодичних виданнях: «Українські православні монастирі: деякі аспекти заснування» (2000 р., у співавторстві з Р.Качаном), «Билинний епос Київської русі як джерело для історичної географії» (2001 р.). С.Хведченя є автором трьох монографічних досліджень: «Тайны Киево-Печерской Лавры» (два видання – 2001, 2004 рр.) «Святые и святыни Киево-Печерской Лавры» (2001 р.), «Тамениці лаврських святинь» (2004 р.).

О.Попельницька захистила кандидатську дисертацію «Київський Поділ XVII–XVIII ст.» (2002 р.) та видала монографію «Історична топографія київського Подолу XVII – початку XIX століття» (2003 р.), присвячену питанням історичної топографії Києва. За цією ж проблематикою у 2001–2003 рр. вона опублікувала цілу низку статей: «Джерела до історії київського Подолу XVII–XVIII ст.», «Історичний розвиток київського Подолу (XVII – початок XIX ст.)», «Найбільші землевласники і підприємці київського Подолу XVII–XVIII ст.: історико-топографічний та генеалогічний аспекти», «Маєтності католицької церкви XVI–XVII ст. на київському Подолі», «Грецька колонія на київському Подолі у XVII–XVIII ст.».

«Опис Київського замку 1552 р. як джерело з історичної топографії київського Подолу XVI–XVII ст.», «Цивільні садиби і будівлі київського Подолу XVIII – початку XIX ст.», «Картографічні матеріали як інформаційне джерело з історичної топографії київського Подолу XVII – XIX ст.».

Зав.відділу д.і.н. М.Дмитрієнко у 2003 та 2004 рр. опублікувала в «Українському історичному журналі» статтю «Перетворення адміністративно-територіального устрою в Україні в 1919–1920 рр.» (№№ 6 та 1).

Матеріали останніх збірок «Історико-географічні дослідження в Україні» (2001–2002 рр., числа 5 та 6) продовжують і взаємодоповнюють публікації іншого видання відділу СІД – «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики». Адже з часу започаткування у збірці «Історико-географічні дослідження в Україні» знаходять відображення проблеми багатьох галузей спеціальних історичних дисциплін, вивченням яких і займається відділ, зокрема, статті з історичної картографії і топографії, ономастики, топонімії, історичної економічної географії, джерелознавства, регіоналістики, сфрагістики, геральдики, фалеристики, вексилології, що так чи інакше мають пряме відношення до вивчення вітчизняної історичної географії.

Науковці відділу СІД Інституту історії України залучають до співпраці колег-істориків з багатьох регіонів нашої держави, тому збірка має справді «географічне» спрямування. У статтях збірки усі читачі, хто прагне збільшити коло своїх знань у галузі історичної географії, можуть знайти інформацію, відсутню у наукових розробках попередніх років: про формування території держави та її кордонів в різні історичні епохи, поширення власних грошових знаків, місцевих емісій національної валюти, локалізацію певних топографічних історичних об'єктів, природні умови різноманітних українських регіонів у часи середньовіччя.

Збірки «Історико-географічні дослідження в Україні»(числа 5 та 6) у порівнянні з попередніми аналогічними виданнями створені на якісно вищому рівні. У них відсутні ідеологічна за-

---

ангажованість, притаманна виданням 1970–1980-х рр., та уникання розгляду «гострих» питань вітчизняної історії.

Цілком усвідомлюючи той факт, що впродовж понад 70 років історична наука в Україні, знаходячись на узбіччі суспільного життя, розвивалася, відчуваючи постійний ідеологічний тиск з боку партійних органів, які, власне, й визначали «актуальність» досліджень з провідної наукової тематики, перші числа збірки «Історико-географічні дослідження в Україні» також не уникла цього пресингу. Однак, видання збірки, що побачили світ після 1991 р., коли Україна здобула незалежність, вже позбавлені «тягаря минулого». Звільнення від цензури відкривало перспективу введення до наукового обігу картографічних матеріалів, які залишалися доти незайманими з міркувань їх «націоналістичного» походження, а якщо і згадувалися, то з відповідним політичним коментарем. Хоча всім та кожному відомо: джерел зі знаком «мінус» не існує, всі вони, створені в певний час (хронологічна ознака), у визначеному місці (історико-географічна ознака), з певною метою (ознака наявності інформації певного рівня спрямування й насиченості), окремою владною структурою, організацією, установою чи особою (ознака приналежності за походженням) несуть інформацію про плин історичного процесу, фіксують багатогранне і різнопланове життя суспільства, його громадян за допомогою фактів, які розкривають зміст подій та явищ, властивих кожному з етапів розвитку цивілізації, та їх значення.

Відповідальним редактором збірок є завідувачка відділом, д.і.н., проф. М.Дитрієнко, його заступником – н.с., к.і.н. О.Попельницька, відповідальним секретарем збірок – с.н.с., к.г.н. С.Хведченя.

У збірках представлені як статті співробітників, аспірантів та пошукачів відділу СІД (І.Войцехівської, Я.Дзири, М.Дмитрієнко, О.Ждановича, Я.Іщенко, В.Ковалю, Л.Маркітан, М.Омельченка, В.Перкуна, О.Попельницької, Є.Славутича, О.Суховарової-Жорнової, Д.Тоїчкіна, С.Хведчені), так і науковців інших відділів Інституту історії України НАНУ (Я.Верменич, О.Реєнта, Є.Степанович, П.Тронька, О.Цере-

---

нюк, Т.Чухліба), представників різних наукових центрів регіонів України – викладачів вищих учбових закладів міст Дніпропетровська, Донецька, Кам'янця-Подільського, Києва, Кременчука, Одеси, Сум, Тернополя, Чернігова, Чернівців; науковців Інституту археології НАН України та фахівців з різних галузей СІД Національного музею історії України.

Спектр проблем, що розглядається у публікаціях цих збірок, досить широкий: це – питання вітчизняного краєзнавства та регіоналістики, соціальної та етнічної історії, дослідження оригінальних писемних і картографічних джерел, формування територіально-адміністративних одиниць у різні часи, географія поширення паперових і металічних грошей у межах України, уточнення локалізації топографічних об'єктів на території певних місцевостей і населених пунктів.

Підсумком наукових пошуків, які тривають понад тридцять років, стали публікації співробітників та аспірантів відділу спеціальних історичних дисциплін та постійних дописувачів збірки «Історико-географічні дослідження в Україні», що висвітлюють широке коло питань:

екології України: Р.Бондаренко «Проблеми сохранения исторической среды в городах Украины (по материалам Житомира и Бердичева)», Р.Худяк «Охорона вод в Українській РСР»;

демографії, етнічної і соціальної історії: В.Гаврилов «Переселення селян Північного Лівобережжя до Криму після депортації кримських татар», А.Заец «Динамика численности городских поселений Волынского воеводства XVI – первой половины XVII ст. (1566–1648)», О.Лугова, Я.Бойко «Розміщення селян-переселенців на Півдні України в 60–80 рр. XIX ст.», О.Попельницька «Грецька колонія на київському Подолі XVII–XVIII ст.», П.Сіреджук «Народонаселення Північного Прикарпаття третьої чверті XVII ст.» (1988 р.), Є.Степанович «Розміщення та діяльність вищих спеціальних навчальних закладів України наприкінці XIX – на початку XX ст.», В.Шандра «До історії створення та діяльності Київського учбового округу в 30–60 рр. XIX ст.», Ф.Шевченко «Формування Сербського, Угорського та Молдавського гусарських пол-

---

ків на Україні в XVIII ст.» та «Російські воєводи в Києві у другій половині XVII ст.»;

історичного джерелознавства: В.Анісімов «Київська Русь: військовий костюм давньоруського воїна IX–XIII ст.», І.Войцехівська «Географія джерельної бази до вивчення життєвого шляху військового міністра УНР Всеволода Петріва», І.Дзира «Критика джерел у «Короткому описі Малоросії» і «Лизогубівському літописі», Я.Дзира «Тарас Шевченко і три столиці Української Гетьманської держави: Чигирин, Батурин і Глухів», М.Дмитрієнко «Паперові гроші місцевих та приватних емісій як історичне джерело. 1917–1920 рр.», В.Звягельський «Географія «Руської землі» у «Слові о полку Ігоревім», Я.Щенко «Зображення в міських гербах України предметів побуту: регіональний аспект» та «Орден св. Іоанна Іерусалимського – Мальтійський хрест: історія та побутування на теренах Російської імперії», А.Кику «Актовые книги как источник историко-географических исследований», О.Клименко «Підпільні друкарні ОУН на Тернопільщині у 1941–1952 рр. та їх участь у виготовленні бофонів», В.Коваль «Південні напрями гітлерівської стратегії 1941 р. (Україна, Балкани)», М.Корінний «До питання про час появи християнства в пізньоантичних містах Північного Причорномор'я», Л.Маркітан «Пам'ятки церковної архітектури XI–XIII ст. Чернігівської землі у фотодокументах» та «Оспівана М.Гоголем Полтавська земля у кінофотодокументах», О.Огуй «Позначення золотих монет у молдавсько-буковинських документах кінця XVI–XVII ст. (регіональний аспект)», М.Омельченко «Окремі аспекти атрибутики Донеччини», В.Перкун «Невідома печатка із села Стрижака Київської області», Є.Степанович «М.Костомаров – дослідник Волині», О.Суховарова-Жорнова «Географія походження та придбання портретів Національного музею історії України», С.Хведченя «Билинний епос Київської Русі як джерело для історичної географії», С.Хведченя, Д.Тоїчкін «Останні штрихи до історичного портрета Іллі Муромця, святого Києво-Печерської Лаври», Т.Чухліб «Наказний гетьман Правобережної України Григорій Іванович

(Гришко) та формування антитурецьких планів «Священної ліги»;

регіоналістики: О.Бачинська «Формування території Дунайського (Новоросійського) козацького війська та його особливості», С.Белоконь «Православне епархії України 1917–1941 гг.», М.Корінний «Природні умови Переяславської землі в X–XIII ст.», В.Ричка «Історико-географічні передумови формування Київської землі», В.Сергийчук «Формирування території козацького государства»;

історичної топографії: Н.Герасименко «Батурин – резиденція гетьманов Лівобережної України», Я.Іщенко «Феофанія: історико-географічний опис», Л.Маркітан «Полтавщина у кінофотодокументах», В.Перкун «Конфесійні печатки Правобережної України як топонімічне джерело», В.Пірко «Оборонні споруди XVII–XVIII ст. та їх значення в заселенні Південно-Східної України», Л.Пляшко «Деякі історико-географічні аспекти дослідження міст Лівобережної України XVIII ст.», Л.Пономаренко «Вулиці, площі, провулки Києва», О.Попельницька «Локалізація «Біскупщини» та «Біскупського містечка» на планах Подолу 1695 та 1803 рр.», П.Трощко, Я.Верменич «Дослідження історії міст і сіл в історичному краєзнавстві України: здобутки і проблеми»;

історичної економічної географії: Т.Балабушевич «Торговельні зв'язки українських земель із Росією у другій половині XVIII ст. Спроба узагальнення» та «Територіальний поділ праці в ремеслах та промислах України в XV–XVIII ст.», М.Дмитрієнко «Картографування відомостей по темі «Паперові гроші на території України у другій половині XVIII–XX ст.», Т.Комаренко «Вольні в торгових зв'язках України и России в первой половине XIX ст.», В.Пірко «Географія збуту донецької солі в XVII–XVIII ст.», О.Сидоренко «До питання про географію українсько-російських торговельних зв'язків у другій половині XVI – першій половині XVII ст.», М.Стрішенець «Джерела про розміщення промислів на території північної Буковини у XVI–XVIII ст.», Д.Тоїчкін «Дослідження центрів виробництва холодної січної зброї в Україні XVII ст.»;

картографії: Т.Балабушевич, О.Маркова «Історія України мовою картографії», І.Гирич, Т.Гирич «План Києва 1786 р. як історико-топографічне джерело», Я.Дашкевич «Україна на картах XIV–XV ст.», «Східне Поділля на картах XIV ст.» та «Восточное Подолье на картах XVI ст. (Флора, аннотації, іконографія, источниковедческое значення)», О.Діденко «Уманщина на картах Г.Боплана», А.Жданович «Карты белорусских и украинских городов Речи Посполитой в Internet-энциклопедии», Л.Руденко «Розвиток картографічного методу в географічних дослідженнях Української РСР», С.Хведченя «Картографическая летопись Лаврських печер»;

адміністративно-територіальному поділу України: Г.Боряк «Акти адміністративних межувань кінця XIV – середини XVI ст. і реконструкція адміністративно-територіального поділу українських земель» та «Ревізії та люстрації українських староств кінця XV – середини XVI ст. (в аспекті історико-географічної джерельної цінності)», С.Бутко «Україна і Росія в геополітичних побудовах ОУН у міжвоєнний період», М.Дмитрієнко, О.Маркова «Административно-территориальное деление Украинской ССР с 1917 г. по 80-е годы XX ст. (Историко-картографический аспект)», М.Крикун «Кордони й повітовий поділ Волинського воєводства в XVI – XVIII ст.» та «Волостное деление Киевского воєводства в последней трети XVI–XVII ст.», А.Михненко «Зміни в адміністративно-територіальному складі Донбасу та діяльність органів місцевої влади (1920–1938 рр.)»;

рецензії: М.Дмитрієнко, І.Войцехівська «Фундаментальне дослідження з проблем вітчизняної регіоналістики. Рецензія на монографію Ярослава Верменич. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К.: Інститут історії України НАНУ. 2003. – 516 с», М.Дмитрієнко, О.Попельницька «...Як тебе не любити, Києве мій!». Рецензія на книгу Пономаренко Л., Різник О. Київ. Короткий термінологічний довідник. Довідкове видання. – К.: Павлім, 2003. – 124 с., іл.», Я.Іщенко «Історія міст та поселень княжої Русі в контексті історичної географії». Рецензія на книгу Сергій Федька.

«Землі і міста княжої України-Русі (Нарис історичної географії). – Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2002. – 135 с.».

Запропонована на розгляд читачів чергова збірка наукових праць «Історико-географічні дослідження в Україні. Число 7» створена за сприяння та активної участі співробітників відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України. Її публікації продовжують традиції попередніх збірок у вивченні цілого ряду актуальних проблем вітчизняної історичної науки.

Maria Dmytrienko
Olena Popelnytska

**THE INVESTIGATING OF PROBLEM OF HISTORICAL
GEOGRAPHY BY SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES
DEPARTMENT OF INSTITUTE OF HISTORY OF
UKRAINE OF NAS OF UKRAINE (DURING 1994–2003)**

The article dedicated to scientific effort of the Special Historical Disciplines Department of Institute of History of Ukraine of NAS of Ukraine. Authors analysed the investigations, which were made in the field of historical geography.

